

Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı
Dergisi

A. Caferoğlu

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ve NEVAİ

Türk dilinin tarihi akışında, en çok gelişme devresi geçirmiş bulunan edebî Çağatay Türkçesi, terminoloji bakımından, Türk dili ve edebiyatı sahasında, âdeta içinden çıkılmaz bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Tabir, bu sahada çarpışanlarca, gelişmiş güzel bir çok manalarda kullanılmıştır. Kimine göre Çağatayca, XV - XVI. asırlarda Orta - Asya'da gelişme bulmuş yeni ve müstakil bir edebî Türk dili olmuştur, kimine göre, ya kalim Jygurcanın bir devamı, ya da gayri muayyen bir Orta - Asya Türk şivesini temsil etmiştir; bâzılarına göre ise, sâlice bugünkü edebî Özbekçenin ilk örneğinden başka bir şey olmamıştır. İki birbirinden ayrı ve hattâ zıd Türk şiveleri arasında, köprü vazifesi gören bir şive mahiyetinde olduğunu ileri sürenler de bulunmuştur. Fakat bütün bu iddialar ve fikirler, Çağataycanın hakikî manasını meydana koyacağına, bilâkis bu edebî Türk şivesini içinden çıkmaz bir hale sokmuştur. Halbuki, Türkoloji araştırmalarında önemli bir geleneğe malik ve hattâ bir aralık, uzak ve yakın diğer edebî Türkçe şubeleri üzerinde de, geniş tesiri bulunan bu sahayı, hiç olmazsa ana hatlarıyla, şimdye kadar, tesbit etmek gerekirdi. Bu yapılamamış. Bundan cesaret alarak, herhangi bir iddaada bulunmamak ve bol keseden bir harika vadetmemek şartile, mukayeseli edebî Türkçe üzerindeki çalış-

malarımın mülhem olarak, artık beklemeğe tahammülü kalmayan bu Türkçemiz hakkındaki fikirlerimi yayınlamayı yerinde buldum.

Bilindiği üzere Çağatay tâbiri, ilk olarak, Harzem'le şarkî ve garbî Türkistan sahasının hükümdarlığına getirilen Çingiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan türemiştir. İlk zamanlarda, sırf bir şahıs adı olan kelime, XIV. asırdan sonra, Maveraünnehr'in Çağatay varislerinden Tüve'nin idaresi altına geçmesile, daha resmî bir mana almış ve başında bir Moğol hanı bulunmak şartile, Orta - Asya Türk devletine alem olmuştur¹. Mamafih, Çağatay tâbiri, aslî sayılan resmî manası dışında, ayrıca bir de kabile adı olmak üzere, oldukça dar bir manada da kullanılmıştır. Gittikçe genişlemeğe yüz tutan tâbir, ilk zamanlarda, yâni Timurîlerle Çağataylılar devrinde, sırf göçebe ve göçebelik geleneklerine bağlı halklara² izafe edilmekle kalmamış, sonraları Çağatay sülâlesine mensup hükümdarlar bulunmadığı sıralarda dahi, kendi resmî manasını muhafaza etmiş ve hattâ Hindistan'a kadar götürülmüştür. Dikkate şayandır ki, aynı devirde sabık Çağatay ulusunun şark kısmında, Çağatay hanları hâkimiyet sürdüikleri halde, Çağatay tâbiri tamamilen istimalden hariç tutulmuştur.³ Tıpkı devlet teşkilâtıyla, dil ve edebiyat sahalarında olduğu gibi, etnoloji alanında da, tâbir, açık bir mana ifâde etmekten uzak olmuştur. Nitekim, Ali Şir Nevaî kendi eserlerinde, bâzı Çağatay kabilelerinin rollerinden bahsettiği gibi, Nevaî'nin eserlerine «*El-lugat-ün Nevaiyye*» adile lûgat vücuda getiren müellif te, bâzı alâmetler üzerine, Arlas, Arlat, Barlas, Belügüt, Tarhan ve saire gibi bâzı urukları, doğrudan doğruya Nevaî'nin eserlerinden iktibaslar yaparak, Çağatay kabilesinin birer kollarından saymıştır.⁴ Babür şah ta, yerli bir hanın idaresinden bahsederken, Çağatay adlı bir Türk halkının mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.⁵ Seyyah Klaviho ise, vaktile Çağatay kabilelerinin, Timur'a bir nevi askerî muhafızlık vazifesi yaptıkla-

¹ A. K. Borovkov, *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Alişer Navoi külliyyatı, Moskva, 1946, s. 119.

² V. V. Bartold, *Ulugbek i ego vremya*, Petrograd, 1918, s. 11.

³ Aynı eser.

⁴ Velyaminov - Zernov, *Slovar dıjagataysko - turetskiy*, SPb. 1868, s. 14, 15, 128 v. d.

⁵ *Baburnâme*, Beveridge neş. London, 1906, s. 202.

rını kaydetmiştir. Aşağı yukarı, aynı manada kelime, tarihçi Ni-zâmeddin Şâmî ile Mirhont'ta da kullanılmıştır.

XVI. asırdan sonra Timuri'lerin düşmesiyle, yeni kurulmaya başlayan Özbek ülkelerinde, Çağatay adlı göçebe halklara raslandığı gibi, Semerkant ve Hive civarı Türk kabileleri bölümleri içerisinde de, doğrudan doğruya, Çağatay Kavim adını taşıyan kabileler de mevcut olmuştur⁶. 1881 yılı Hindistan sayımında zaptedilen Çağatay adlı kabileler, bu addaki mevcut eski Türk halklarının yayılımının hatırasından başka bir şey değildir. Etnografik manasile «Çağatay» kelimesi, yahut «Çağatay kabile adı», Semerkant eyâleti çevresinde yerleşen Özbek boyları içerisinde, Harezmi'de⁷ ve bir çok coğrafik ve toponomik adlarda, meselâ Taşkent⁸ şehrinde olduğu gibi, bâzı mahalle, kapı, sokak ve sâire adlarında, bugüne kadar kendisini muhafaza edegelmiştir.

Bununla beraber, Çağataylıları, Türkleşmiş Mogollardan sayanlar da vardır⁹. Fakat bu telakki, geniş bir yayım sahası bulmamış ve sırf bâzı göçebelerin kendilerine «Mogol» kavim adını vermelerinden ileri gelmiştir. Şeybânî hanın fütuhâtından sonra ise, yeni teşekkül etmiş olan Özbek hanlıklarında başgösteren antagonizm üzerine, Özbeklerle Çağataylılar muhitinde, «Özbek Türkçesi» ile «Çağatay Türkçesi» arasında, daha geniş bir fark gözetilmeğe başlamıştır. Nitekim, aslı itibarile Harezmi olan Mehmet Salih, Şeybânî hanın tarafına geçmesine rağmen, *Şeybânî nâme* adlı eserinde, muhasara edilen Semerkant şehri mümessillerine karşı söylediği bir hitâbede, her ne kadar Timurîleri terikle Şeybânî han tarafına geçmiş ise de, Çağatay ilinden olması dolayısıyla, mütemadiyen Özbeklerce takdir edilmesine rağmen; Çağatay ilinin kendisini Özbeklerden saymamasını dilemektedir¹⁰. Anlaşıldığına göre bu zamanlarda, tabii olarak, Çağatay edebî dille beraber, ayrıca bir de, Çağatay ulusuna bağlı bir halk kitlesi veyahut kavimi kastedilmiştir¹¹.

⁶ Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemen*, Jivaya Stari-na, 1896, bölümler III-IV, s. 423-25.

⁷ Aynı eser.

⁸ N. G. Mallitskiy *Taşkentskiye Mahallyai mauza*, V. V. Bartoldu, Taşkent, 1927, s. 118 v. d.

⁹ V. V. Bartold, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*, Leningrad, 1927, s. 93.

¹⁰ Mehmet Salih, *Şeybânî-nâme*, Melioranski neşri. SPb. 1908, s. 75.

¹¹ Samoyloviç, *K. İstoriî literaturnogo Sredne-Aziatskogo turétskogo yazıkâ*, s. 2.

Bu kitlenin etnik bünyesi hakkında katî bir malûmatımız yoktur. Yalnız Ali Şir'in eserlerinde, muhtelif vesilelerle adları geçen: Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Bilküt, Arlat, Barlas, Tarhan, Sulduz¹², Kongrat, Celair, Kuçin, vesâire gibi boy ve kabile adlarına bakılırsa, Çağatay devleti sınırları içerisinde, karışık bir çok Türk unsurlarının yerleşmiş olduklarına hükmetmek gerekmektedir. Fakat ne yazık ki, bu çok şiveli kabilelerin konuştuıkları ve bazılarının muhaverede kullandıkları edebî şiveleri hakkında hiç bir fikrimiz yoktur. Yalnız tahminî olarak, bunların konuştuıkları şivelerin oldukça çeşitli ve bir birinden farklı olduklarını kabul etmek icap etmektedir. Bahsus ki, Ali Şir kendisi bile, Mizan-ül Evzan'ında, Özbek halk edebiyatından bahsederken, bunların vezin kalıplarına uymadıklarından şikâyet etmektedir. Bu da gösteriyor ki, Çağatay devleti sınırları içerisindeki şiveler kompleksi, hiç te ahenkli olmamış, bilâkis, Türk edebiyatının vezin kalıpları dışında kalan, şive edebiyatları dahi mevcut olmuştur. Bunun dışında, ayrıca bir de, Nevaî'nin tarifine bakılacak olursa, Harezm sahasında, Mesnevî ve Bürde kasidesi şerhi gibi ciddî eserlerde kullanılan, müstakil bir edebî Türkçe daha varmış ki, *Mecalis-un-Nefâis*'de bu edebî şive "*harezmice Türk dili*," şeklinde târif edilmiştir. Bu suretle, Ali Şir Nevaî'nin yetiştiği muhitte, bir çok şivelerin birbirile kaynaşması ve çarpışması, ister istemez, edebî Çağatayca adını alan şive üzerinde müessir olmaktan geri kalamamış ve bu tesir neticesinde de, kabul etmek gerekir ki, tedricen yeni yeni şekiller ve edebî san'atlar da, Nevaî gibi üstad bir şairin dilinde kendisine yer bulabilmiştir. Bu da kâfi gelmiyormuş gibi, ayrıca burada bir de, zamanla Türkleşmiş Orta-Asya şehirleri ahâlisinin¹³ dilce tesirini, dikkata nazarına alırsak, edebî Çağataycanın, ne gibi karışık şartlar altında türediğini anlamakta zorluk çekmemiş oluruz. Bu sebeple, Çağatay Türkçesinin mahiyeti, zamanımıza kadar bir türlü aydınlatılamamış ve Türk dili ve edebiyatı üzerinde çalışanlarca, tayini müşkül Orta-Asya dil yadigârlarının, bu türkçe çevresine alınması gereken edebî bir devre telâkki edilmiştir. Bugün muhtelif incelemelerde, bolca rastladığımız «Çağatay dili», «Çağatay edebiyatı», «Çağatay şivesi» gibi müstakil şubeler herşeyden evvel, bu eski telakkinin birer mahsulüdürler. Nitekim, Otto

¹² Ali Şir Nevaî, *Vakfiye*, Bakû, 1926, s. 29.

¹³ P. M. Melioranskiy, *Arab-filolog o turetskom yazıke*, SPb. 1900, s. III.

Blau,¹⁴ Korş¹⁵ ve Radloff gibi bilginler, umumiyetle «Çağatay dili» altında, Orta - Asya sahasında Uygurca'nın yerini tutan, lâalettayin bir edebî Türkçe olarak kabul etmişlerdir. Bunlar bu fikri, büyük bir ihtimalle, kendilerinden daha önce bu sahada çalışmış olup, Çağataycanın Uygurcaya pek yakın olduğuna ve bu yüzden İslâmiyetin kabulüyle, Uygur harflerini dahi kullandıklarına kanaat getiren Jaubert, Abel Remusat ve Davids gibi âlimlerden almışlardır. Aynı fikirde, Nevaî'nin ilk araştırmacılarından sayılan Nikitskiy¹⁶ de olmuştur.

Bunların Uygur şivesine karşı bu kadar sempati göstermeleri Mehmet Kâfur hanla Ahmet b. Arabşah'ın, Çağataylıların, Moğol- ların kullandıkları, Uygur harfleri sistemine yakın, bir harf sistemi kullandıklarına dair tesbit ettikleri kayıtlardan ileri gelmiştir.¹⁷ Bununla da iktifa etmeyen Radloff, bu devir Uygur ve Arap harfli Türkçe eserleri birbirinden ayırmağa çalışarak, Moğol istilâsiyle Uygur harflerinin yeniden Orta - Asya'da yayılmasına rağmen, Arap harfleriyle yazılmış olan bâzı eserleri, muahher devir Çağatay dili mahsullerinden sayılacağını iddaa etmiştir. Ona göre, Çağatayca, hattâ İslâmiyetten evvel doğmuş bir şivedir; ancak İslâmiyetin tesiri altında, bünyesine Arap ve İran unsurlarını almaya, hurufat sahasında da Uygur hurufatı ile Arap hurufatı arasında bir becayış yapmağa, mecbur olmuştur. Böyle bir Uygur - Çağatay şivesi örneği olarak ta «*Kıssas-ı enbiya*» ileri sürülmüştür¹⁸. Berezin ise Çağataycayı tarif ederken, bunu, Türk dilinin en kadim şivesi olarak kabul etmiş¹⁹; Cenup ve Şimal Türkçe şubelerinin de, sonraları Çağatay dalından bâzı şekiller eklemekle vücuda geldiğini tesbite çalışmıştır. Şu kadar ki, Çağatay edebî Türkçesinin bâzı dalları ona göre, zamanla, tamamiyle ortadan kalkmış, yalnız esas Çağatayca denilen şive, Ali Şir gibi kuvvetli bir edibin sayesinde kurtuluvermiş ve bu sayede muayyen bir formasyon merhalesi dahi geçirebilmiştir. Berezin'in bu fikri kadar, W. Radloff'un Çağataycanın türemesine dair ileri sürdüğü düşünceler de, basit ve naivdir. Radloff'a göre,

¹⁴ ZDMG. XXIX, s. 575.

¹⁵ Archiv slav. Filolog., VIII, s. 644 not 2.

¹⁶ *Emir - Nizameddin - Ali Şir o gosudarstvennom i literaturnom ego znachenii*, SPb. 1856, s. 56.

¹⁷ Davids, *A grammar of the turkish language*. London, 1832, s. 18.

¹⁸ Radloff, *Yarlıki Toktamışa i Timir - Kutluga*, ZVO. III, 1889, s. 2 - 3.

¹⁹ İ. İ. Berezin, *Recherches sur les dialects musulmans*, Kazan, s. 27, 85.

Uygurca konuşan Türk boyları, ortadan kalkınca, Orta-Asya edebî Türkçesinde, zaruret dolayısıyla, bazı değişiklikler olmuştur; neticede, bir taraftan Uygurca kelime ve gramer şekilleri yerini diğer Orta-Asya'nın hâkim dil ve şive unsurlarına terk, diğer taraftan da, bâzı Uygurca unsur ve şekiller, Çağatay edebî şivesinde tavattun etmişlerdir.

Çağataycanın eskiliğine işaret edenlerden biri de T. Jozef olmuştur²⁰. O, Radloff'tan mülhem olarak, Çağataycanın teşekkülünü takriben Çingiz handan evveline götürmektedir. Fakat Avrupa âlimleri arasında, Çağatay şivesi hudutlarını en geniş tutanı Vambéry olmuştur. Bu zat, Çağatayca çerçevesi içerisine, XII. asırdan XIX. asıra kadar, Orta-Asya sahasında yazılmış olan Türkçe eserlerin mühim bir kısmını alarak, bu daireye, ayrıca bir de, canlı Özbek şivesini sokmuştur²¹. Radloff ise Özbekçe yerine Kuman şivesini katmıştır. Tıpkı Vambéry gibi, Kırmıskiy de, Çağatayca sahasını alabildiğine genişletme cihetine gitmiş ve XIII. — XVIII. asırlarda, Orta-Asya'da yazılmış olan eserleri, bu dil dairesinden saymıştır²². Bir farkla ki, Vambéry, Özbek Türkçesini, yâni Çağataycayı *par excellence*, Orta-Asya'nın umumî bir edebî dili olarak kabul etmekle, ona hususî bir değer de biçmiştir.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere «Çağatay» tâbiri, Avrupa müştşrikleri tarafından, hiç bir kontrole tâbi tutulmadan geliş güzel bir çok târif ve tahriflere uğramıştır. Buna mukabil aynı tâbir, tam aksine olarak, Şark Türk muharrir ve edipleri tarafından, değerlenmiş ve katî bir mana ifâde eden istilâh makamında kullanılmıştır. Linguistik bakımından bu edebî Türkçe, yâni Çağatayca, biraz yukarıda fikirlerine ve vardıkları neticelere temas edilen Avrupa araştırmacılarının zanettikleri gibi, basit ve sâdece Uygurcanın sun'î kalıbından ibaret olmamış, koca bir edebiyat yaratan, temelli ve bünyeçe çeşitli bir dil karakterine malik olmuştur. Nitekim, Çağatay Türkçesinin kurucularından biri sayılan Babür şah kendisi dahi, o devrin edebî dilile halk dili arasındaki bâriz farkı göstermek üzere, Endican ili ahalisinin edebî bir şive ile konuştuklarını: «Endican iliniñ lafzı kalem birle rast tur», zira Herat'ta geniş bir gelişme bulan Ali Şir'in

²⁰ MTM. IV, s. 59.

²¹ Vambér, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867, s. 4.

²² *Mélanges Asiatiques*, IX, s. 91-92.

²³ *Büyük Rus Ansiklopedisi* [Brokgauz - Efron] c. 67, s. 161.

eserlerinin de bu dille yazılmış olduğunu «anı için kim Mir Alişir Nevâî'nin müsaanaftı bavüculi kim Heride neşv-ü-nüma tapıbtur bu til bile dur», şeklinde söylemekten kendisini alamamıştır²⁴.

Gayet açık olan Babür şah'ın bu ifadesi, beklenildiği gibi, eski türkologlar içerisinde türlü türlü izahlara yol açmıştır. Vambery, Berezin ve bir dereceye kadar İlminskiy gibi bilginler, bu cümleyi hakikî bir sikke olarak kabul etmeğe yeltenmişlerse de, sonuncu âlim, halk ağzında Ali Şir'in eserlerindeki kadar İran ve Arap dillerine ait kelimelerinin kullanılmısına ihtimal verilemeyeceği düşüncesile, daha ihtiyatlıca davranılmasını tavsiye etmiştir²⁵. Gerçekten de, Babür şah'ın ifâdesinden anlaşılması gereken yegâne mâna, Endican şehri ahalisinin edebî bir şiveye yakın, düzgün bir dille konuştuğu keyfiyetidir. Filhakika aynı cümleden, Nevaî'nin eserlerini bizzat Endican şivesi üzerine yazdığı mânası da çıkarılabilirse de, bunun doğru olamayacağı, Ali Şir'in hiç bir vakit Endican şehrinde bulunmadığı ile, kolayca red edilir.

Ali Şir Nevaî'nin üzerinde işlediği «Çağatay» edebî Türkçesinin, Babür'ce, Endican şehri ahalisinin konuştuğu dille birleştirmesine mukabil XVII. asır Hive tarihçisi ve hükümdarı Ebülğazi Bahadur han, yazdığı «*Şecere-i Türk*» adlı eserinin, gerek yüksek ve gerekse halk tabakasınca, kolayca anlaşılabilmesi için, bir kelime olsun bile «Çağatay türkîsidin ve farîsidin ve arabîdin» almaya lüzum görmediğini ve bunun için «Türkî tili birlen ayıtdı»ğının, iftiharla söylemektedir²⁶. Bahadur hanın «Türk tili» ile «Çağatay Türkîsi» arasında bu kadar fark gözetmesi, şüphe yoktur ki, Orta-Asya edebî şivelerinin tâyîninde, oldukça elverişli bir ip ucu olabilir. Zira, tarihî ve edebî eserler için elverişli bulunan bu iki edebî şive arasında, göze çarpacak derecede ayrılıklar olmamış olsaydı, Ebülğazi'nin yukarıdaki açıklamasının da hiç bir değeri olamazdı. O, her ne kadar kullandığı edebî şiveyi temiz ve hâlis Türkçe olarak belirtmişse de, gerçekte onun dili, tıpkı Çağatayca gibi, karışık bir yazı dili olmuş ve içerisine, kendisinden önceki traditsiyonel Orta-Asya edebî Türkçesi ile resmî Uygurcadan²⁷ bir çok unsurlar almıştır.

²⁴ *The Babar-nama*, A. Beveridge neş., London, 1906, s. 26.

²⁵ N. İ. İlminskiy, *Vstupitelnoye çtenije v kurs turetsko-tatrskogo yazıka*, Kazan, 1862, s. 37.

²⁶ *Şecere-i Türk*, Desmaison neş., st.-Petersb. 1871, a. 37.

²⁷ W. Radloff, *Mélanges Asiatiques*, IX, s. 9.

Haddi zatında, Ali Şir Nevaî kendisi dahi, üzerinde bu kadar titredığı ana dilini, iki ayrı ayrı cepheden belirtmeğe lüzum görmüştür. O, bir taraftan, Türkçeye engel olan Arapça ile bilhassa Farsîye karşı olma üzere, ana dilini, iftiharla Türkçe diye tavsif ettiği halde, diğer taraftan da, gelişme bulmuş an'anevî Orta-Asya edebî Tür çesi ile Ön-Asya edebî Türkçesine karşı, onu, doğrudan doğruya «Ç a ğ a t a y c a» olarak adlandırmıştır. Bu suretle Nevaî Orta-Asya sahasındaki Türk dili mücadelesinde kendi ana diline, çifte değer biçmeğe çalışmıştır.

Her ne kadar Nevaî'nin, kullandığı Türkçeyi yukarıki şekilde tavsifi, ilk bakışta vazıh gözükiyorsa da, hakikatte, bu dil yarıdıcısının Çağatayca altında ne kastedtiği bir türü anlaşılma-
maktadır. Yabancı dillere karşı kullanılan umumî mahiyetteki «Türk dili» tâbirî, bilindiği üzere, eski bir gelenekle, Türk tarihinin ve dilinin en eski devirlerindenberi kullanagelmıştır. Daha Orhun yazıtlarında siyasî bir manada kullanılan «Türk» kelimesi, Uygur ve sonraki dil yadigârlarında, aşağı yukarı Nevaî'nin andığı ve kullandığı mânada, kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Araplara karşı Türkleri yü seltmek amacı ile, Türklüğün bir çok meziyetlerini belirtmekle beraber, eserinde, «Türkçe» yi «Oğuzca» ya karşı koymak gibi iki Türk şivesini karşılaştırmak ihtiyacını duymuştur²⁸. *Kutıdgu bilig* müellifi Yusuf Has Hacip de, devrinin edebî muhitine uyarak, yabancı dillerden bâzı unsurları almakla beraber, kendi ana dilini asla ihmal etmemiş ve onu «tertipli» görerek²⁹, eserinde Türk dilinin modifikasyonuna çalışmıştır. Tabiidir ki, Ali Şir Nevaî gibi devrinde çok ehemmiyetli mevki işgal etmiş olan bir zat, seleflerinin bira tığı ne an'aneyi, ne de kurulmuş yazı dilini, bir hamlede üzerinden atamazdı. Bilâkis, o Türk dilinin en büyü hamisi bulunması hasebile, hep «Türk dili» lafzını, kullanmakdan haz duymuş ve bu yolla Orta-Asya çevresindeki Türk dili mücadelesini körüklemiştir. Türkçe yazan şair eri teşvik etmiş onların muhitte tanınmalarına çalışmıştır. Şâir Lutfî'yi, Türkçedeki kabiliyeti üzerine, devrin meclup bulunduğu, Fars edebiyatının en ileri gelmiş üstat şairleri derecesine çıkarmış³⁰, onu Türk ve İran edebiyatları üstatlarının en yü seği olarak tavsif etmiştir³¹. İran edebiyatının, İran şiirinin

²⁸ A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi notları*, İstanbul, 1943, II, s. 57.

²⁹ Aynı eser, s.75.

³⁰ *Chrestomathie en Turk oriental*, Paris, 1845, s. 32.

³¹ Aynı eser, s. 46.

ve Farisî'nin büyük bir otorite olarak tanındığı bir muhitte, Nevaî gibi kudretli bir edip, şâir ve dilci ancak, Türkçeye yeni bir veçhe verebilirdi. Onun kurmaya çalıştığı Türkçecilik ideolojisinin ana temeli «Sedd-i İskenderî» de açıkça söylediği veçhile «*halkla kendi ana dilinde konuşmak*» şiarı olmuştur. Yoksa Nevaî'nin:

سینکا انجه حق لطفی واقعدورور

که تا ترک الفاطمی شایمدورور

بو تیل برلا تا نظم ایرور خلق ایشی

یقین قیلما میش خلق سنديک کشی⁸²

demesinin hiç bir kıymeti olamazdı. Bununla beraber son mısradaki dendiği gibi «halkın kimseyi onun kadar yakın kılmadığı» Nevaî'nin, kullandığı «Çağatay» Türkçesini, doğrudan doğruya halk dilinden aldığına inanmak, safdillik olurdu. Zira, bu ad altında kurulmuş olan yazı dili, ondan daha evvel mevcut olduğu gibi, hazır ve işlenmiş bir edebî dil seviyesine de yükseltilmişti. Fakat, itiraf etmelidir ki, Nevaî'den önce, bu Türkçeyi üstatça kullanan ve edebiyat sahasında şöhret bulan bazı kimseler olmuşsa da, bunlardan hiç biri millî edebiyat için, katî hamleyi hazırlayamamıştır. Onun istediği, millî bir edebiyat ve Farisîyi yenebilecek bir Türk dili idi. Bu ise, ancak iyi Türkçe bilmekle kabil idi ki, buna da Nevaî, hakkile erişmişti.

Lâkin, edebî dil yaratıcıların, yaşadıkları tarihî devreler içindeki durumları ve çevrelendikleri muhit telakkileri daima farklı olmuştur. Bundan dolayı da Türk kültür ve dil merkezlerinin, Türk dili gelişmesinde esaslı rolleri olduğu kadar, onu kuranların da, ayrı ayrı önemleri olmuştur. Bir biri ardınca, muhtelif merkezlerle, Orta-Asya ile Ön-Asya sahalarında vücuda gelen yeni yeni Türk devletlerinin bu işteki rolleri, asla küçümsemeğe gelmez. Devlet reislerinin millî dili himâyeleri ve onu devletin resmî dili haline koymaları, şüphesiz, edebî dil yaratıcılığının birinci şartlarındandır. Gök-Türk devletinin, yabancı dilden hiç bir unsur almayacak kadar öz diline karşı gösterdiği samimî kıskançlık, Uygur Türklerinin, bir çok siyasî mahzurlara rağmen, millî an'anelerine karşı gösterdikleri samimî bağlılık, ister istemez, edebî Türkçemize «Orhun-Uygur» Türkçesi gibi bir devre kazandırmıştır. Aynı zamanda Karahanlı devleti

⁸² Borovkov, *Alişer Navoi*, s. 93.

de, Yusuf Has Hacib'in kaleminde «Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi» nin kurulmasını temin etmiştir. İşte «Çağatay Türkçesi» dediğimiz, edebî Türkçe de, daha evvelce kurulmuş bu iki devrenin kaynaşması ile Ali Şir Nevai'nın kuvvetli kalemi sayesinde, asıl gelişmesini bulabilmiştir.

Biraz yukarıda verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile Çağatayca, her bir yazı dili gibi, muayyen bir şive üz rine kurulmuş olmayıp, daha önceki edebî dille, komşu kültür merkezleri tesirini de, kendi üzerinde hisetmiştir. Nitekim, Mir Ali Şir'ce kurulan edebî dil, herşeyden evvel, kendisinden önceki mevcut edebî dil tradisyonlarından bir çok hususlarda ayrılmıştır. Bilindiği üzere, daha Moğol istilâsından evvel XI. asırdan itibaren eski Uygurca ile, Yusuf Has Hacip tarafından kurulan ilk «Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi», Şarkî Türkistan'dan başlayarak garba doğru yayılmaya başlamıştır. Moğol istilâsı ve bu istilâ neticesinde, Şarkî ve Garbî Türkistan'ları içeris ne alan Çağatay ulusunun kuruluşu, tabiatile yayılmaya başlayan bu mevcut edebî tradisyona engel olamazdı. Bu sayede, bu edebiyata has birçok fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetler, ister istemez, Nevai'den evvel, muhtelif kültür bölgelerde yazılmış olan Türkçe eserler içerisinde yerleşmeğe imkân bulmuşlardır. Hatta, Nevai'den az evvel, onun ana vatani olan Herat'ta, Uygur hurufatı ile, *Bahtiyar-nâme* [1432], *Tezkeret-ül-Evliya* [1436], *Miracnâme* [1437] gibi eserler yazılmıştır. Bunun dışında, diğer bir nokta daha vardır bu da *Kutadgu Bilig*'in yine bu zamanlarda Herat'ta istinsah edilmesidir. Ayrıca bir de *Muhabbet-nâme*'nin Uygur harflerile yazılmış bir nushası ile, Lutfi'nin ve diğer bâzı Türkçe eser parçalarını ihtiva eden bir mecmua, 1432 yılında yine Herat'ta yazılmıştır³³. Anlaşıyor ki Herat, Nevai'den çok evvel, Orta-Asya Türk ve İslâm kültürünün, gelişme bulduğu merkezlerin, belki de en faal ve kuvvetlisi olmuştur.

Fakat bu merkezin, samimî, ilmî ve edebî muhiti, tâbir yerinde ise, «edebî divan» ı dışında, bir de devlet idaresini üzerine almış resmî bir «divan» ı daha vardı. Bu iki «divan» herbir bakımdan, birbirinden ayrılmakta idi. Birincisi, sırf Türk gelenek ve göreneği üzerine kurulmuş olup, sâde Türkçe tradisyonunu yaşatmağa çalıştığı halde, ikinci «divan» aksine olarak, o devir Orta-Asya devletlerinde olduğu gibi, eski Uygurcaı,

³³ V. V. Bartold, *Novaya rukopis uygurskim şriftom v Britanskom muzeé*, DAN. 1924, s. 57-58.

resmî devlet muhaberesinde kullanmak ve bu suretle halka yabancı bir Türkçe ile hitab etmek tradisyonunu yaşatmaya çalışıyordu. Bu yüzdendir ki, Ebûlgazi Bahadur han, resmî devlet muhâberesinde Uygurca tradisyonların sağlamlığına işret etmek gayesile, «Uygur halkında Türkî tili okuğan kişiler»in çok olduğuna ve umumiyetle, Uygurların «defterdarlıkni» ve «divân hisaplarını» iyi bildiklerini; hatta Çingiz'in torunları zamanında Mâveraunnehir, Horasan ve Irak'ta divânların ve defterdarların kâmilen Uygurlar tarafından idâre edildiklerini, yazmaktadır³⁴. Zira, Timurîler devletinin kuruluşuna kadar, Orta-Asya Türk halkları arasında, Uygurlar kadar, hiç kimse, kendi âdet ve anelerini, yâni mâzilerini, sadakatla yaşatmamıştır. Uygur alfabesinin, Uygurların ayak bastıkları her yerde kullanılması, bu mâziye karşı beslenen hürmetin ve bağlılığın en büyük bir ifâdesidir³⁵. Hele Orta-Asya Türk kültürünün taşıyıcıları rolünde bulunduktan sonra, tabîdir ki, «devlet divânında» ve idaresinde, esas hâkim rol da Uygurların elinde olacaktı. İşte, Ali Şir Nevaî'nin mirasına konduğu resmî devlet dili, bu idi.

Lâkin, XIV. asrın ikinci yarısında, bilhassa XV. asıra doğru, Timurî'ler devletlerinin kuruluşu üzerine, Orta-Asya sahasındaki tarihî şartlar değişmeğe başlamıştır. Timur'un ve umumiyetle Timurî'ler devletlerinde, Uygur tesirinden nisbeten uzak, fakat garpla cenubun edebî tradisyonları tesirini taşıyan, yeni yeni medeniyet merkezleri kurulmaya başlamıştı³⁶. Tabîdir ki, en parlak devrinde bile, orijinal bir Türkçe edebiyat vücuda getiremeyen Uygurca, «devlet divânı» dili dışında, yâni merkezlerde gelişme nüvesi gösteren yeni Türk edebiyatı üzerinde müessir olamazdı. Ali Şir Nevaî, bu eski Uygur dil anelerinden ayrılan ve bu sun'î dile arkasını çeviren ilk Orta-Asya mütefekkeri ve dircisi idi. Artık onun Çağataycasında, seleflerinden Sekkâki ve Lutfî'de kendi ifadesince, görülen «Uygurca ifadelerdeki belâgete» raslanmamaktadır. Onun yerini «Türkçenin şirinliği» tutmuştur.

Bununla beraber, Ali Şir'in kurduğu yeni Çağataycada, Uygurcadan alınma, bâzı arhaik unsurlara da rastlanmıyor değil.

³⁴ *Şecere-i Türk*, Dersinaişon neşri, s. 41.

³⁵ A. Caf-roğlu, *Türk dili tarihi notları*, II, s. 24-25.

³⁶ A. K. Borovkov, *Alişer Navoi*, s. 100.

Zira, edebî dili arhaize etmek usulü yalnız Türklere mahsus bir keyfiyet değildir. Ötedenberi, her milletde, dilin seviyesine ve derecesine göre, kullanılan bir tarzdır. Yalnız, Türk edebiyatında, bilhassa şairlerinde, şahsiyete göre, bu usûl, daha sıkça kullanılmış ve edebiyatımızın gelişmesi ve yayılması derecesinde, kuvvet bulabilmiştir. Nitekim bugünkü Kırgız ve Şimal Türkleri şivelerinde bu cereyana bolca yer verildiğine şahid olmaktadır. Nevaî'nin eserleri üzerinde de yapılacak olan sathî bir deneme, serpinti halinde «kamug», «arıg», «asıg», «uğan», «öküş», «kayu», «bitig» gibi tektük arhaik unsurların ve bâzı morfolojik şekillerin kullanıldıklarını gösterir. Fakat bunlar, şüphesiz, yeni vücuda getirilen Çağatay edebî Türkçesinde, sırf istisnai misaller mahiyetinde kalmış, asla Çağataycanın bünyesinde müessir olamamıştır.

Asıl Çağatay edebî Türkçesinde tesir yapan, vaktile Radloff'un da haklı olarak işaret ettiği veçhile, Cenup Türkçesi olmuştur³⁷. Azerî ve Çağatay Türkçeleri arasındaki bir çok şive yakınlıkları, zannetmem ki, sâdece bir nakilden ibaret kalmış olsun. Bu, herhalde, vaktile Tebriz, Şirvan ve şâire gibi, Azerî kültür merkezleriyle, Orta-Asya kültür merkezleri arasında, başta Herat olmak üzere, cereyan eden temaslar neticesinde hasıl olmuştur. Yoksa, edebî Azerî şivesindeki, Çağatay edebî Türkçesine has, stil benzerliklerinin mevcudiyeti başka türlü izah edilemez. Bu mühim nokta, vaktile «Me b a n i - ü l - l ū g a t» müellifi olan M i r z a M e h t i hanın da dikkatini çekmiş ve o da Nevaî dili ile «Rum ve İran Türkleri» nin dili arasındaki farkları, daima tebarüz ettirmeğe çalışmıştır³⁸.

İleride Fuzulî dili ile Nevaî dili arasında yapılacak olan mukayese, Çağatay Türkçesi ile Cenup Türkçesi ve tersine olarak Cenupla Çağatay Türkçeleri arasındaki, müteakabil tesirleri meydana koyacak mahiyettedir. Herhalde kabul etmek gerekir ki, Ali Şir Nevaî'nin vücuda getirdiği edebî Çağatayca, edebî ve canlı bâzı Türk şivelerinin işlenmesinden ve kaynaşmasından hasıl olmuştur. Bugün bu dilin fonetik bünyesi hakkında, en çok malûmat veren, yine Nevaî'nin kendisidir. Onun «M u h a k e m e t - ü l - l ū g a t e y n» adlı eseri, bu bağlamdan büyük bir değer taşımaktadır.

Bu eserde Nevaî, bir taraftan Türk dilinin Faristye üstün-

³⁷ W. Radloff, *Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems*, IAN., 1901, XIV, s. 157

³⁸ *The Mısb2n'l-lughat*, Dəvıson Ross, nəşri, Calcutta, 1910.

lüğünü ispata kalkışırken, bir taraftan da kendi Türkçesinin, fonetik ve morfolojik hususiyetlerini belirtmiştir. O, arap imlâsı üzerine aynı şekilde yazılarak, başka başka manalarda kullanılan kelimeleri sıralarken, açık bir surette, edebî Çağatay şivesinin fonetik bünyesini de meydana koymuştur. Leksikoloji bakımından da, eserde bir çok dikkatimizi çeken kelimeler vardır. Bunların içerisinde Cenup tesirini gösteren unsurlara, bolca rastlanır. Aynı bolluk, bilhassa fiil eklerinde göze çarpmaktadır. Her iki edebî şiveye ait şekil, ek ve kelimelerin yan yana kullanılması, doğrusu, Çağataycaya bir kusur teşkil edeceğine, daha fazla onun güzelleşmesine hizmet etmiştir. Hiç bir edebî şiveye giremeyen ve Ali Şir'in diline has kalan bâzı şekiller de mevcuttur. Filhakika bunların bir kısmı, Ali Şir'in eserlerine lûgat ve gramer yazanlarca, şu veya bu vesile ile belirtilmişse de, daha genişçe araştırılması gereken bu nokta, şimdilik mevzuumuz dışında bırakılmıştır.

Ali Şir Nevaî Çağataycasının, Cenup, Özbek, Uygur ve saire Türkçelerden ne dereceye kadar faydalandığını, burada bir lahzada söyleyecek değilim. Bugünkü Özbekçenin edebî mesnedini teşkil etmekle beraber, aralarında ayırd edebilecek bir çok karakteristik vasıflar da vardır. Bu suretle, kökünü Yusuf Has Hacip tarafından işlendikten sonra, Nevaî devrine kadar birkaç asır boyunca Orta-Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan «Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi» nden alan Çağatayca, XV.-XVI. asırlarda Herat'ta kemâlini bularak, edebî Özbekçenin ilk temel taşı rolünü oynamıştır. Bugün, bu edebî Türkçe tradisyonları Özbek edipleri tarafından yaşatılmaktadır.

«Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi» nin tarihî akışında, Türk dilinin mâzisile bugünkü durumu arasında, muazzam bir köprü ve geçit vazifesini görmüş olan aynı Çağatayca, bir aralık, «Müşterek Ön-Asya edebî Türkçesi» ile «Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi» nin birleşmesine de çalışmıştır. Çağatay edebiyatının Azerî, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerindeki tesiri, bu birleşme, diğer bir tâbirle, bu tanışma devrin, bakiyesi olarak telakki edilebilir. Bahusus Herat şehrinin XV. asır Timurî'lerin en yüksek medenî merkezi oluşu, bu telakkiye bir mesnettir. Zira Herat, Türk ve İslam ülkelerinin kavşak noktasını teşkil etmesile, uzak Çin, Hint, Avrupa ve bütün Türk devletleriyle sıkı bir münasebette idi. Muhtelif ülkelerden alınan ve getirilen kültür unsurları, burada yeni bir renge boyandıktan

ye geliştirildikten sonra, tekrar Türk ülkelerine dağıtmakta idi. Mimari, minetyür, hattatlık, muzik ve saire ile beraber edebiyat ve buna bağlı Çağatayca da, ister istemez, bütün Türk dünyasına sel halinde akmakta idi. Hele Ali Şir Nevaî'nin bu kültür gelişmesinin başında durması ve malik olduğu edebî kabiliyeti ve dilcilik hıslleti, Türk ülkeleri arasındaki bu edebî ve dil kaynaşmasını bir kat daha kolaylaştırmakta idi. Orta-Asya Türk kültür tarihi ile uğraşanların bu vadide yapacakları, daha genişçe araştırmalar, bu hakikati bütün çıplaklığı ile meydana koyacaktır. Bundan dolayı da mesele, dar bir araştırmacı çevresinden çıkarak, geniş Türk ülkeler arası tarihçi ve filologlar dâvası olmuştur. Buna göre de, Türk kültür tarihçilerinin ehemmiyetle bu mevzuu üzerlerine almaları gerekmektedir. Yoksa bu fırsatı da elimizden kaçırmış olursak, Ali Şir Nevaî gibi, büyük bir kültür tarihçimiz, yabancı bir ideoloji mektebine kurban edilmiş olacaktır.